

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-85.1-14>

УДК 811.161.2'367.626

Матвійчук Т.П.

Державний університет інфраструктури та технологій

Житар І.В.

Національна академія Служби безпеки України

ІДЕНТИФІКАЦІЙНА ТА ДИФЕРЕНЦІЙНА ФУНКЦІЇ ЗАЙМЕННИКІВ У ТЕКСТІ

Анотація. Статтю присвячено дослідженню займенникової реалізації текстової категорії зв'язності, коли корелятами в анафоричних структурах виступають конструкції з ад'єктивними вказівними займенниками у своєму складі. Простежено, що ідентифікатори відносять найменування до того самого предмета мовлення, виражаючи значення відомості означуваного предмета слухачу. Диференціатори ж відносять відоме найменування до іншого предмета названого класу, підкреслюючи невідомість означуваного предмета слухачу. Проаналізовано типи субстантивних компонентів у структурі корелята, а також описано випадки еліпсування номінативного компонента структури корелята. Доведено, що вживання в одному контексті субстантивних і ад'єктивних демонстративів, що функціонують як кореляти чи складники відповідних корелятних структур, увиразнює відмінності їхніх відношень з антецедентом, а також що до складу структури розчленованого корелята можуть входити й інші слова займенникової семантики.

Ключові слова: категорія зв'язності, ад'єктив, корелят, антецедент, субстантив.

Matviichuk Tetiana

State University of Infrastructure and Technologies

Zhytar Iryna

National Academy of Security Service of Ukraine

IDENTIFICATION AND DIFFERENTIATION FUNCTIONS OF PRONOUNS IN THE TEXT

Summary. Given that the pronoun is one of the complex linguistic phenomena and many issues related to it have not been finally resolved, attention paid to this category of words is perceived as a natural phenomenon. The functioning of such semantically and grammatically specific words, which are pronouns as a means of expression of textual categories is of particular note. The article researches the usage of pronouns for text cohesion when the pairs of words in anaphoric structures are constructions with adjectival indicative pronouns. The paper outlines that the identifiers refer the name to the same subject of speech, expressing the meaning of the defined subject to the listener. Differentiators refer the known name to other subjects of the certain type emphasizing the fact that the listener doesn't know the subject. The article analyses typical substantive components in the pair structure, and describes cases of ellipsis of the nominative unit of the correlate structure. Using both substantive and adjective demonstratives in one context which function as correlates or parts of the corresponding correlative structures, increases the difference of their relations with the antecedent, and the structures of the separate correlate can consist of other words of pronoun semantics. The authors analysed absolutely opposite cases when the antecedent, which is expressed by a predicative unit, can extend either to the predicative part of the next complex sentence, in which there is a pronoun correlate, or the correlate functions as the antecedent in the same sentence, and then is duplicated in the next. It was found that the nature of the function is determined by the distribution of the unit, and the difference in the ways of performing the anaphoric function by pronouns of different categories can be demonstrated by a common context: the personal pronoun demonstrates self-sufficiency as a correlate. There are cases when the indicative adjective pronoun is not used and the coherence of the text becomes much weaker, as the generally accepted stereotype of perception is destroyed. The functions of adjectival demonstrations can be performed by: 3 person pronouns, promoted adjectives and verb adjectives.

Keywords: text cohesion, adjective, correlate, antecedent, noun.

Постановка проблеми. Своєрідність функціонування прономінативів давно усвідомлена лінгвістами, але на запитання, у чому саме вона полягає, різні науковці відповідали й відповідають по-різному. Майже кожне із висловлених ними тверджень містить частку істини, висвітлюючи той чи той аспект встановлення прономінативного значення й функціонування займенників у мовленні. Унаслідок значної семантичної і морфологічної своєрідності класу займенників привертав увагу дослідників у різні періоди розвитку мовознавства. Його активно вивчали вітчизняні й зарубіжні лінгвісти І. Вихованець, І. Дудко, М. Жовтобрюх, Л. Маловицький, В. Мігирін, В. Ожоган, М. Откупщикова, О. Падучева, Н. Петренко, О. Петрова, М. Плющ, О. Селіверстова, Є. Сидоренко, Л. Синельникова, Т. Сільман, М. Федорова та багато інших відомих учених.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Так, лексико-граматичні характеристики займенників висвітлювались у роботах І. Вихованця, В. Ожогана та ін. Становлення словозмінної парадигми займенника подавалось у дослідженнях А. Багмута, І. Ломакіна розглядала семантику та прагматику особових займенникових слів у сучасних іспаномовних текстах. О. Селіверстова вивчала займенники у мові та мовленні. Синтаксичну природу займенників розглядала І. Ісаченко. Дослідженням значення, граматичних форм і вживання займенників займався М. Шелякін. Семантику, граматику й стилістичну диференціацію займенників вивчала О. Єрмакова. М. Откупщикова та А. Єлісеєва цікавилися питаннями семантичної класифікації займенників та семантичної структури займенникового значення. О. Селіванова досліджувала функціональні типи

«сміслових реляторів» присвійних займенників. І. Дудко описувала семантику й особливості функціонування неозначених займенників. Питання зв'язків артиклів і займенників порушувала у своїх дослідженнях К. Крушельницька.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Проте дослідження прономінативів залишаються не менш актуальними й дотепер, зокрема під час вивчення потенціалу займенників у тексті. Як було нами зазначено в попередньому дослідженні, вказівні займенники виступають замісниками слів субстантивної природи, хоча для них більш характерним є атрибутивне вживання [3, с. 75]. Зауважимо, що демонстративи можуть бути ідентифікаторами будь-яких фрагментів тексту. За їх допомогою мовець має змогу «ототожнювати відрізки тексту, об'єднані логічним або оціночним зв'язком, вказуючи на віднесеність неідентичних чи навіть взагалі різних за змістом фрагментів до однієї й тієї ж ситуації (у широкому її розумінні)» [1, с. 194].

Мета статті. Головною метою цієї роботи є аналіз реалізації займенників у ролі ідентифікаторів та диференціаторів попередніх контекстів.

Виклад основного матеріалу. Характерною рисою цих засобів реалізації текстової категорії зв'язності є те, що корелятами в анафоричних структурах виступають конструкції з аде́ктивними вказівними займенниками у своєму складі – вони, кореляти, отже, характеризується розчленованою структурою. Її репрезентують вказівні аде́ктивні займенники, які виконують субститутивну функцію не самостійно, а виступаючи завжди в комплексі з якимось повнозначним словом. Повторна номінація такого типу функціонує як короткий заміник часто обсягового антецедента. Кожний компонент такого структурного утворення виконує свою текстову функцію: повнозначне слово або повторює антецедент, або дає його референту нову назву (виступає семантичним заміником антецедента), а займенник функціонує як вказівний компонент, що пов'язує іменниковий субститут з попередньою назвою позначуваного ним референта, здійснюючи на неї вказівку, відсилання до неї. Таку взаємодію можна кваліфікувати як «вторинну актуалізацію». Вона, на думку Т. Папенкової, відбувається тоді, коли мовець звертається «до тих самих предметів, що є подібними або відрізняються, предметів того ж самого класу, і здійснюється за допомогою текстуальних ідентифікаторів і диференціаторів. Ідентифікатори відносять найменування до того самого предмета мовлення, виражаючи значення відомості означуваного предмета слухачу. Диференціатори, навпаки, відносять відоме найменування до іншого предмета названого класу, підкреслюючи невідомість означуваного предмета слухачу» [5, с. 6–7]. Через це такий тип репрезентації засобів реалізації текстової категорії зв'язності можна кваліфікувати як ідентифікаційну чи диференційну анафору.

Анафоричний корелят із вказівним аде́ктивним займенником у своїй структурі посилює враження про значущість об'єкта, який замінюється корелятом: «Словник визначає агонію як останні прояви життєвих функцій організму перед смертю. У такому стані приречені діють по-різному» (Визвольний шлях); «Протистояння не переросло в бійню, як було заплановано, кров так і не проли-

лася. І ця недоробка, ні багато ні мало, знищила Колишнього...» (О. Рогоза). Граматично цей факт зумовлюється співвіднесеністю вказівних займенників з прикметниками (займенники-прикметники) – словами атрибутивної семантики, які, як відомо, завжди є синтаксично залежними одиницями. Функціонально такий займенник займає позицію дійктивного знака. Однак цей дейксис має анафоричну природу: прономінативне слово, пов'язуючи дві назви одного референта, тим самим забезпечуючи їх ідентифікацію, виступає органічним компонентом субститутивної конструкції, без якого руйнується текстуальність корелятивної структури. Саме наявність такої кореляції відрізняє анафоричний дейксис від чистого дейксису, при якому займенник тільки виступає носієм вказівки на певний референт, співвідносячи його з ситуацією мовлення без його смислового і граматичного заміщення.

У тих випадках, коли вказівний аде́ктивний займенник не вживається, зв'язність тексту стає значно слабкішою, оскільки руйнується загальноприйнятий стереотип сприймання (розкодування) відповідних анафоричних конструкцій і реципієнтові важче визначати напрямок розвитку семантичного зв'язку: «Водночас, за вказівкою Президента Республіки Корея, новостворена комісія найближчим часом має здійснити ґрунтовні дослідження через опитування громадськості щодо рівня корумпованості окремих державних агенцій. На основі досліджень буде складено і оприлюднено так звані «індекси» корумпованості міністерств та відомств Республіки Корея...» (Боротьба).

Субстантивний компонент у структурі такого корелята може функціонувати як:

а) повторюваний антецедент («В однім місці рівчак вужчав, прохід заступили кілька дерев, що невідомо як жили в таких несприятливих умовах. Цей прохід був найстрашнішим місцем рівчака, й Ваня недурно боявся його» (В. Підмогильний) або спільнокореневе слово («На майдані, біля клумби з тюльпанами, збираються любителі ранкового бігу (з майдану до лісу, там інтенсивні вправи, і знову до майдану). Ще сонні, байдужі до всього навколишнього, чорт би вхопив цю біганину, але що вдієш – треба, кажуть, продовжити життя, значить, треба кудись бігти» (Д. Яворівський);

б) як субститут-синонім до антецедента: тобто відбувається його лексична заміна («В Україні, як і в Росії, поширилося уявлення, згідно з яким злочини, що відносяться до сукупності «організована злочинність», відрізняються від інших злочинів організаційними формами їх вчинення. Згідно з цією точкою зору злочини організованої злочинності ідентифікуються через визначення нових форм співучасті, що відрізняються більшим ступенем організованості. Ця позиція знайшла відображення і в новому Кримінальному кодексі України...» (Боротьба);

в) як слово-субститут, що водночас виступає засобом певної характеристикатики (конотація) антецедента в якомусь аспекті («В одну мить Джмелік роздягся, кинув на скриню куртку, шапку і, поплывавши в пучки, заходився здавати карти. Дорош дивився на нього здивовано і насторожено. Він дещо вже чув про цього зайду і анархіста, знав, що його батька репресували» (Г. Тютюнник);

г) як слово (словосполучення), що є узагальненою назвою антецедента, який виражається комп-

лексною предикативною одиницею («Будь-яка особа, незалежно від посади і майнового становища, у випадку вчинення злочину повинна постати перед правосуддям. Цього положення необхідно дотримуватися неухильно» (Боротьба); «Він подумав, що викладач насміхається з нього. Почуття це викликало в ньому ще більше зніяковіння...» (Г. Тютюнник); «Навіть казки, які до того носили героїчний фантастичний характер, змінюються соціально-побутовими, наближеними до народних оповідань. Але такий стан речей, породжений змінами в національній свідомості, тривав недовго» (О. Лановик). У таких випадках, як останній, демонстратив шляхом вказівки ідентифікує («прив'язує») субстантив зі структури корелята з антецедентним комплексом, яким є усе попереднє речення, сигналізуючи читачеві про наявність між ними відповідної смислової кореляції (зв'язку): «Міфологічна епоха – це час, у який виникли перші явища усної народної творчості, коли перші уявлення і вірування оформились у більш окреслену систему культів. Важко навіть приблизно вказати початок цього періоду» (О. Лановик).

Отже, займенники такого типу виконують службову функцію вказівки (ідентифікації), поєднуючи субстантивного заміщувача з антецедентним комплексом.

Субститутні структури з демонстративами у своєму складі можуть входити до одиниць, що стоять поза граматичним зв'язком у реченні: «Відомий у минулому антрополог Талько-Гринцевич так описує поляків, порівнюючи їх з росіянами... На думку цього дослідника, найближчі сусіди поляків – українці й білоруси – за своєю вдачею і національним характером є ніби перехідним щаблем...» (В. Щокін).

Номінативний компонент структури корелята може еліпсуватися. Більшою мірою це відбувається тоді, коли адресант у попередньому контексті достатньо повно і широко охарактеризував предмет мовлення для оптимального сприйняття і розуміння тексту адресатом. Тоді до демонстратива за допомогою іншого займенника приєднується ціле підрядне речення, що виконує певну компенсаторну семантичну функцію: «Живуть на Зачіплянці здебільшого праведні люди, або, як Микола-студент сказав би, правильні. Роботяги. Металурги. Ті, чье життя розбите на зміни, денні і нічні» (О. Гончар).

Якщо антецедент виступає об'єднаним у структурне утворення комплексом однорідних понять, які необхідно виокремити з цієї єдності як автономні одиниці, структура корелята ускладнюється означальним займенником «кожний», що разом із займенником «всімак» «позначають сукупність узятих порізно одиниць», хоча «роздільність більшою мірою підкреслена в займеннику кожний» [4, с. 274]: «Л. Озеров, невтомний пропагандист української поезії, має кількасот перекладів... Леонід Вишеславський давно перекладає Рильського. На творчому рахунку у В. Корчагіна не одна книга перекладів... Географія перекладів В. Ряшенцева обширна й різноманітна. ... М. Котенко твердо увійшов до когорти поетів-перекладачів з української. ... Ім'я В. Шацькова – нове серед імен поетів-перекладачів. ... Кожний з цих шести учасників конкурсу по своєму правий у своїх тлумаченнях запропонованого сонету...» (Р. Мовчан).

Проте службовою функцією вказівки, ідентифікації субстантивного заміщувача з антецедентним комплексом не обмежується роль і місце вказівного займенника в антецедентно-субститутній структурі. Так, займенник *такий*, що позначає певну якість предмета і пов'язує її з якістю, згаданою в попередньому контексті, досить часто (особливо, коли антецедент становить комплексне утворення) функціонує як носій певної узагальненої ознаки, про яку йшлося в попередньому контексті: «це значення особливо виразно виявляється в тих випадках, коли він виступає у специфічній анафоричній функції, яка полягає в тому, що вказівка на ознаку предмета ґрунтується на узагальненні тих або інших ознак, предметів, ситуацій, відображених у попередній частині тексту» [6, с. 294]. «Заводи дають плавку, і, мов над вулканами під час виверження, заграви бурхають у небо, і вся глибина його, враз оживши, починає дихати, пульсувати: відблиски неба грають ночами на стінах собору, на його верхах. Якщо о такій порі повертається з інституту Микола Баглай, студент металургійного, то він, ясна річ, зупиниться на майдані і за звичкою послухає собор...» (О. Гончар).

При вказівних ад'єктивних займенниках, що функціонують як компоненти корелята, можуть вживатися:

1) службові слова, зокрема частки: а) означальні, «які використовуються для увиразнення семантики окремих повнозначних слів у складі речення», «уточнюючи, виділяючи з числа інших предмети й ознаки» [2, с. 506–507]: «Головне для визначення дії елементом злочинної діяльності і для визнання останньої саме за злочинну – це те, що вона підкорена меті забезпечення вчинення злочину. Саме ця обставина підвищує суспільну небезпечність злочинної діяльності порівняно з одномоментним злочинном» (Боротьба, с. 26). Коли означальна частка стоїть у постпозиції щодо займенникового слова, відбувається посилення отождоження: «Волхв забрав від хлопців корчагу – опустив у яму. Потім кинув на неї жменю землі. За ним підійшов Тур – зробив те ж саме» (В. Малик); б) видільні, що «служать для логічного виділення окремого слова в реченні, до якого вони відносяться» [2, с. 508]: «Тривалий і не завжди позитивний досвід подібного спілкування призвів до широкого уведення образу москаля у різножанрові твори українського фольклору... Поширеним є образ москаля й у народній побутовій казці... У народних казках зберігається стереотип росіянина як нахабного зайди... в українських казках «москаль» має дві головні іпостасі... Цей же образ перейшов і до народних анекдотів» (Визвольний шлях). У такому варіанті оформлення займенникової ролі в анафоричній структурі на нього падає логічний наголос і корелят позиціонується як спільний знаменник для цілого ряду повторюваних номінацій (антецедентів), що характеризуються тією самою референтною співвіднесеністю;

2) означальні займенники (зокрема, *весь* (*увесь*), який вказує на повне охоплення предмета або кількох однотипних предметів дією чи ознакою): «Економічна система країни, вийшовши зі стану державного псевдосоціалізму, не набула властивостей сучасного ринкового господарства. Виник певний мутант, що поєднує в собі руйни колишнього державного соціалізму, зачатки ринкових структур, корпоративізму,

великий масив приватно-ринкового господарства і примітивного підприємництва. Усе це густо облуптано павутинням «тіньових» і кримінально-мафіозних відносин...» (Боротьба).

Вказівні ад'єктивні займенники можуть входити у субституційний ряд, який має таку будову:



Пор.: «Наступного дня Єлька вже ходила в ідальні з білою мережаною коронкою над чолом, розносила *старим людям* вечерю. Тільки вечерю роздала, ще й сонце не сіло, і – вільна. *Ці старі люди* оточили потім Єльку на ганку, *небайду*же розпитували, розповідали й про себе...»

– П і д о п і ч н и м и називають *нас*, дочко» (О. Гончар). У наведеній ілюстрації корелят № 1 здійснює ідентифікацію двох назв референта з попереднього і наступного контекстів, а корелят № 2 – чисту займенникову заміну.

Уживання в одному контексті субстантивних і ад'єктивних демонстративів, що функціонують як кореляти чи складники відповідних корелятних структур, увиразнює відмінності їхніх відношень з антецедентом: «У сім'ї та в колі нечисленних друзів Карла називали *Мавром*. *Це північноафриканське слівце міцно пришвартувалось до цього неординарного чоловіка на довгі десятиліття*. І в *цьому*, певно, була якась рація...» (О. Лупейко).

До складу структури розчленованого корелята можуть входити також інші слова займенникової

семантики: «*Розмова* Тура з Креком не дала нічого нового. *Тих* кілька слів, які ще залишилися в пам'яті старійшини від молодих років ... явно не вистачало, щоб зрозуміти що-небудь» (В. Малик).

Функції ад'єктивних демонстративів можуть виконувати:

а) займенники 3-ї особи: «Спілкуються *дивізійники*. Згадують минуле, випускають газети та бюлетені... Саме *вони*, *дивізійники*, «тиснули» на міністерство закордонних справ Австралії – вимагали негайного визнання нашої незалежності...» (О. Лупейко). Пор.: «Саме *ці* дивізійники...»;

б) прономіналізовані дієприкметники: «*Спеціальні підстави звільнення від кримінальної відповідальності... Заохочувальні норми, що стимулюють позитивну посткримінальну поведінку винного... В усіх вищезгаданих кримінально-правових нормах* ... йдеться про звільнення особи від кримінальної відповідальності...» (Боротьба);

в) прономіналізовані прикметники: «*У невеликій часточці тексту – ціла гамма почуттів, яка м'яко вимушує звучати в унісон. Подібною властивістю* наділена, здається, і вся інтимна лірика Маланюка...» (Визвольний шлях); «...*Брат чомусь не підписувався під своїми рисунками*». Пор.: а) «*В усіх цих (таких) нормах*...»; б) «*Такою властивістю*...».

Висновки і пропозиції. Отже, характер функції визначається дистрибуцією одиниці. Відмінність способів виконання анафоричної функції займенниками різних розрядів можна продемонструвати за допомогою спільного контексту: особовий займенник демонструє самодостатність себе як корелята, а вказівний ад'єктивний – свою несамостійність (службовість). Перспективу подальших досліджень вбачаємо в аналізі функцій займенників у текстах сучасних засобів масової інформації.

Список літератури:

1. Вольф Е.М. Грамматика и семантика местоимений (на материале иберо-романских языков). Москва : Наука, 1975. 197 с.
2. Ковалик І., Баранник Д.Х., Матвіяс І.Г. Сучасна українська літературна мова : морфологія. Київ : Наукова думка, 1969. 583 с.
3. Матвійчук Т.П., Житар І.В. Вказівні займенники у функції корелятив анафоричних конструкцій. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови*. Київ : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2019. Випуск 14. С. 75–79.
4. Матвіяс І.Г. Займенник. *Сучасна українська літературна мова : морфологія* / І.І. Ковалик, Д.Х. Баранник, І.Г. Матвіяс [та ін.]. Київ : Наукова думка, 1969. С. 265–295.
5. Папенкова Т.А. Определенность – неопределенность как контекстологическая категория. *Языковые единицы и контекст : (о функционально-семантических категориях контекста)*. Ленинград, 1973. С. 168–179.
6. Плющ М.Я. Займенник. *Сучасна українська літературна мова* / А.П. Грищенко, Л.І. Мацько, М.Я. Плющ [та ін.]. Київ : Вища школа, 1993. С. 292–300.

References:

1. Volf, E.M. (1975). *Hrammatyka u semantyka mestoymenyi (na materyale ybero-romanskykh yazykov)* [Grammar and semantics of pronouns (based on the Ibero-Romance languages)]. Moscow: Nauka. (in Russian)
2. Kovalyk, I.I., Barannyk, D.Kh., & Matviias, I.H. (1969). *Suchasna ukrainska literaturna mova* [Modern Ukrainian literary language]. Kyiv: Naukova dumka. (in Ukrainian)
3. Matviichuk, T.P., & Zhytar, I.V. (2019). Vkazivni zaimennyky u funksii koreliativ anaforychnykh konstruktssii [Indicative Nouns in the Function of the Correlates of Anaphoric Constructions]. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M.P. Drahomanova. Seriiia 10. Problemy hramatyky i leksykologhii ukrainskoi movy* [Scientific journal of the National Pedagogical University named after M.P. Drahomanov. Series 10. Problems of grammar and lexicology of the Ukrainian language. (Vol. 14)]. Kyiv: NPU imeni M.P. Drahomanova. (in Ukrainian)
4. Kovalyk, I.I., Barannyk, D.Kh., & Matviias, I.H. (1969). *Suchasna ukrainska literaturna mova* [Modern Ukrainian literary language]. Kyiv: Naukova dumka. (in Ukrainian)
5. Papenkova, T.A. (1973). *Opredelennost' – neopredelennost' kak kontekstologicheskaya kategoriya. Yazykovye edynitsy i kontekst: (o funktsional'no-semanticheskikh kategoriakh konteksta)* [Language units and context: (about functional-semantic categories of context)]. Leningrad. (in Russian)
6. Hryshchenko, A.P., Matsko, L.I., & Plushch, M.Ya. (1993). Zaimennyk [Pronoun]. *Suchasna ukrainska literaturna mova* [Modern Ukrainian literary language]. Kyiv: Vyshcha shkola. (in Ukrainian)